

սիտ, երկար նստարաններ ու սեղաններ: Կտուրը տափակ էր, լուսամուտները՝ լայն, երկաթե վանդակներով ամրացված և ունեին ապակեպատ փեղկեր: Շենքը աաքացվում էր թիթեղե վառարաններով:

Դպրոցի առաջն ընկած լայն տաըածությունը ծառայում էր, որպես աշակերանների խաղահրապարակ, իսկ ետեի արտը վերածված էր դերեղմանոցի:

Դեռես 1870 թ., երբ Արճակը շուներ ոչ այդ շենքը և ոչ էլ կրթական դործն էր ապահովված, դպրոցի դեր էր կաաարում դյուղի ավադ քահանա տեր Կարապետի փայախի հողան, ուր քահանան մոտ քսան տղաների աախտակե դրակալով աաոեր էր սովորեցնում: Տաըիններ հեաո էր, որ Խրիմյան Հայրիկի հիմնադրած Վարադի քաոանդավորաց ուսումնարանի անդրանիկ շրջանավարաներից երկու երիաաաարդ (Արճակից՝ Մարդար Հյուլայան-Հովհաննիսյանը և Վան-Տոսպի Պողանց դյուղից՝ Մովսես Զաքարյանը) եկան Արճակ, դյուղացոց օթանդակությամբ կաոուցեցին դպրոցի շենքն ու իրենք էլ դարձան դպրոցի ուսուցիչներ, այն էլ աոանց վարձաաըության: Դպրոցն աըական էր և կոչվում էր Սուրբ Մեսրոպյան: 1894 թ. դըպրոցը վերածվեց թուրքական դորանոցի, մինչև 1895-ի հունիսյան կոաորածները: Կոտորածի ժամանակ թալանվել էր դպրոցի աղքաաիկ կայքը, քանդվել դոներն ու լուսամուտները, սակայն դյուղացիք նորից շինեցին:

Դրամ վաաաակելու համար ժամանակավորապես Բաըու պանդիաաած արճակցիք հիմնեցին Արճակի Կրթասիրաց միությունը, որը հիմնավորապես կարդավորեց դպրոցական դործը և դպրոցի ուսուցիչներին դրամով վարձատրելու հարցը:

Դրամական կանխիկ վարձատրության շնորհիվ, Արճակի դպրոցում սիրով էին դալիս պաշտոնավարելու Վան քաղաքի լավագույն ուսուցիչները, ինչպիսիք էին ներկայումս Երեանում ապրող, վաաաակավոր ուսուցիչ (այժմ կենսաթոշակաոու) Արսեն Հացագործյանը, Սիյուտըում հրատարակչական դործով դրադվող Հովհաննես Վարդանյանը, հանդուցյալներ՝ Մկրաիչ Ռշտունին, Մկրտիչ Մնոշյանը, Բարունակ Կապուտիկյանը և այլոք:

Բացի Արճակից, դավաոում միայն Խաոակունիս դյուղում էր, որ գոյություն ուներ աարական (արական) դպրոց (Մ. Փորթուդալյանի հիմնադրածը): Վանի նահանգում, հայկական հինդ դյուղերի դպրոցներից միայն Խաոակունիսին էր, որ անխափան դործել էր և մինչև Մեծ եղեոնը կապի մեջ էր էրդրումի Սանասարյան դպրոցի հետ:

1908 թ. հեաո Արճակի դպրոցը դարձավ երկսեո: Բացվեց երեկոյան դաընթաց՝ անդրադեա երիաաաարդության համար, հիմնվեց դրադարան: Թեև իափանումներով, լույս էր տեսնում դպրոցի խմորատիպ պարրերականը՝ «Գավաոի ձայն» անունով: Դպրոցի ուսուցիչները և դյուղի եըիաաաարդությունը հաճախ փոքրիկ պիեսներ էին ներկայացնում եկեղեցում:

Ասկայն Կրթասիրաց միությունն այս ամենը քիչ էր համարում: Արճակցին երաղում էր մի նոր շենք՝ դպրոցի համար և կողքին էլ հաըյուը հանդիսականի աարողության դահլիճ՝ ժամանակակից ոճով: Բայց այդ ըուրը մնաց երաղանք...

1914 թվականին երկրում ոաղմական դրություն հաստատվելուց անմիջապես հեաո, Արճակի դպրոցը վերածվեց դորանոցի և դորանոց էլ մնաց մինչև 1915-ի ապրիլի աաաը՝ Եղեոնի օրը:

Բ Ն Տ Ա Ն Ի Փ

ԿԱԶՄԸ

Մի ընաանիք էին կաղմում, ապրում միենույն հարկի տակ և ընտանեկան ընդհանուր հոգսեր էին կրում տրդեն թոոների տեր դարձած ձերմակտհեր եղբայրները, երրեմն նույնիսկ հորեղորոր որդիները և քոնի որ եըիաաաարդ հասակում չէին րաժանվել, ապա օր ծերության լսել անդամ չէին ուղում Քշեն տան ավիրվելը», մանավանդ, եթե դեո աանը կենդանի էր թեկուղ մի դաոամ կին:

Ընաանիքները աան ներսում կաղմում էին օրարներ, ասենք՝ Հակոյի օրար, կամ՝ Աարդոյի օըար, ըսա ոըում, այդ Հակոն կամ Աարդոն, ուլոնք օրարի աեըերն էին, հաճախ ոչ թե դեո ողջ ալեհերներն էին, այլ հանդուցյալ ծնողներ: Այդպիսի ընաանիքները, իհարկե, լինում էին հարուստ: Նման բաղմանդամ ու հաըուաա տներն էին, որ կոչվում էին համրա տներ:

Ընաանիքներում, լինեին րաղմանդամ թե սակավանդամ, համրա թե հասարակ, միենույն էր, ընաանիքի կրասեր անդամները հտրդանք ու-

նեին աարեցների հանդէպ, Թեկուդ նրանցից շատերը կենսափորձ էլ ունենին, իրենց դադափարներով ու սուսաամաթյամբ շաա էին առաջադիմել սովալներից, այնուամենայնիվ հարգանքը դեպի աարիքավորը, ինչպես սովորաբար տիրում էր նահապետական կենցաղով ապրող հայ շինականների մեջ, արճակցիների հողիններում խիսա ամուր էր նսաած:

Կնոջը ձեռնու սովորութիւնն Արճակում րապառիկ երեսիցների շարքն էր անցել, սակայն դա չէր խանդարում, որ կանայք առհասակ հարգալից լինեին աղամարդկանց հանդէպ: Այդ հարգանքի քաղմաթիւ արաահայաութիւններից մեկն էլ այն էր, սր երեկոները ճաշելիս, սկզբից աղամարդիկ էին նսաում սեղան, ապա՝ կանայք:

Հարսները աարիքավոր կանանց հեա շնոսկան էին՝ երբեմն մեկ աարուց ավելի, իսկ աղամարդկանց հեա՝ անկախ տարիքից, միշա էլ մրնում էին շիոսկան:

Տան ձերերը, որքան էլ անաշխատունակ լինեին, դարձյալ հետում էին երիասարդների աշխատանքին ու նրանց կողմից պարաադանցութիւն ու ծուլութիւն նկաակու դեպքում չէին խրնայում յուսանն ու նախաաինքր:

Երբ աանը րաժանում էր լինում, ձերացած աանաերերը կատարվելիք փաստի առջե իրենց ղղում էին անպոր ու ծանր վիշա էին ապրում: Արանցից շաաերը քաշվում էին մի կողմ, կարմիր ու երկար «չքարի շիրուխը» աաամների աակ սեղմած, դատր ծուխ էին ներծծում ու չէին մասնակցում ո՛չ քաժանվողների վեճին, ո՛չ էլ րաժանելու եկած քարեկամ-հարեանների խոսակցութիւնը:

Երբեմն րաժանումների վեճերին խառնվում էր նաե ոես-մաջլիսը: Որոշում էին, թե որ անասունը, որ արար, ծառասաանի որ մասը, շինութիւնն որ մասը որին արվի: Ծերունիներն այդ ղեկքում անղամ լոութիւն էին պահպանում կամ էլ միալար ո՛ֆ, օ՛ֆ անում:

ՀԱՐՍԱՆՆԻԿԱՆ ՍՈՒՆՈՐՈՒՅԹՆԵՐ

Նշանընէ: Նշանդրերը լինում էր երկու կողմերի սարիքավոր րարեկամների ե փեսայի, քավոլի մասնակցութիւնը (հաճախ առանց փեսայի):

Աղջկա հայրն այդ օրը պաշաոնապես ներկայացնում էր իր պահանջները, թե ինչ պեաք է աան իրեն հարսանիքի օրվա համար ե թե ինչքան է վալանը (ղալանի սակարկումը համարյա թե դաաարկ խոսակցութիւնն էր, քանի որ ընդունված չափ կար):

Ղալան լինում էր՝ ա) 1—2 օսմանյան ոսկի,

բ) միս՝ 1—3 փութ, երբեմն պահանջվում էր, «ոաաոշխար», այսինքն՝ կենդանի ոշխար իր ոաքով ղնացող ոշխար), դ) դինի՝ 20—30 լիար, ղ) օղի՝ 10—15 լիար:

Նշանդրերին աանում էին մի փարչ օղի, մի բանի նուռ կամ փայլաթղթերում փաթաթված հրեշաակների նկարներով դարդարված, րայց իրականում խիսա անորակ շաքարեղեն, որին «փախլավա-շաքար» էին ասում: Նշանը լինում էր կամ արծաթե ապարանջաններ (երկու ձեռքի համար), կամ ոսկեղրամ ականջօղ: Ոչ մի ակնարկ չէր լինում ո՛չ հարսի հորը արվելիք խալաթի, ո՛չ մորը արվելիք զոբընշվեքթի (դոբանշի նվերի), ո՛չ էլ այն մասին, թե այդքան ղալան պահանջող հայրն ինչ օժիա է դնելու իր աղջկա հեա: Դա խնամինների պաավի խնդիրն էր ե կաաարվում էր սովորութով օրինականացած կարգով:

Նշանդրերի օրից նշանված աղջկն այլեսա դուրս չէր դալիս անից՝ ադրյուր, կալաեղ կամ դաշա դնալու: Նա շիոսկան էր մնում փեսայի բոլոր քարեկամ-քարեկամուհիների հեա (քացի փոքրահասակներից, իրեն հասակակից աալից ու ալլ օրիորդ րարեկամուհիներից):

Փեսան հաճախ էր լինում հարսնացուի աանը, հարդվում ու հյուրասիրվում, րայց նշանածին կամ բուրորովին չէր հանդիպում, կամ էլ հանդիպում էր թաքուն: Կիրակի օրերն սկեսուրը դալիս էր հարսին այցելութիւն. րաա րնդունված սովորութի, նա ձեռքի ափին դրած բերում էր փոքրիկ սկուաեղով աաք-աաք ձվածեղ, վրան էլ երկու լավաշ: Տոն օրերին, եկեղեցի կամ Ասպարածին դնալու դեպքում, սկեսուրը դալիս էր ուղեկցելու իր հարսին: Նման հանդիսավոր օրերին նշանված աղջիկը ես, նորահարսի պես, պեաք է մեաուքսե կիսածածկոցով քողարկված դուրս դար հասարակութիւն մեջ ե իր բողր քարձրացնողին հարգանք մաաուցել՝ թամանղա աճեւ (աջ ձեռքի բութի ծալած, շորս մաաները սկզբում իր շուրթերին հպեր, սպա ճակաաին), կամ ձեռքը համբուրեր, նայած դիմացինի աարիքին:

Նշանվածի այս դրութիւնը շարունակվում էր մինչև ամուսնութիւն:

Բազաո: Հարսանիքից քսան-քսանհինգ օր առաջ հարսի ու փեսայի հայրերը ղնում էին վան՝ հարսի համար հանդերձներ դնելու: Փեսայի հայրը ենթարկվում էր հարսի հոր կամքին: Հարսի համար ղնվելիք կոշիկը, վերարկուն, ավսե կամ մեաաքսե շրջադեասար, ոսկեղրամ ականջօղը, բոլորը լինում էր հարսի հոր րնարութիւնը: Իսկ թե փեսայի հայրը հարսի հորն ու մորը ինչ ղնանաց կամ ինչ դուլնի խալաթ էր առնում, հարսի հայրը

խոստացում էր այդ գնումներին ներկա լինելուց: Փեսայի հայրը ևս խոստացում էր իրազեկ լինելու, թե իր ապագա հարսի հայրն ինչ մանրութենք է գնելու հարսին որպես օժիտ: Միակ բանը, որ բացահայտ էր լինում, դա աղչակ հոր կողմից գնված հասարակ տախտակե նախշուն սնդուկն էր, քանի որ միասին էին վերադառնում գյուղ, և սնդուկը հնարավոր չէր թաքցնել:

Խալվածն (հագուստի ձևում) և Բաղադից վերադառնալուց մի քանի օր հետո, նշանակված օրը հարսի տանն էին հավաքվում տարեց բարեկամուհիները, ինչպես նաև հարսի ուսուցիչները: Ուսուցիչն այն շնորհալի աղջակահուհին էր, որ դեռ մանկուց հարսնացուին սովորեցրել էր կար անել, գուլպա գործել և այլն: Գալիս էին փեսայի մայրն ու բարեկամուհիները, բերելով հարսի համար գնված հասարակ հանդերձների կտորները: Կապոցը կրում էր որևէ չքավոր կին, որը երկուսանք արժանանում էր պարզեցների (էժանաղին յաղմա կամ թաշկինակ):

Խալվածներն մասնակից էին լինում 30—40 կին: Հարսը ներս էր մանում իր ուսուցիչ ետեից, կրկնելով նրա բոլոր շարժումները: Նրանք երկուսով ծունկի իջնելով, առաջ էին շարժվում, հերթով համարակով շուրջանակի նստած բոլոր հյուրերի ձեռքերը: Սկսուրը հանդիսավորությամբ մեջքանք էր բերում հարսի համար գնված զարդերը:

Ջարդերը լինում էին ըստ փեսայի տան կարողության, օրինակ՝ ոսկեզրամ մանյակ, նորածե արծաթե քամար, ժամացույցի շղթա, հակառակ դեպքում՝ անխոստացի արծաթե ասպարանջանները կամ ոսկեզրամ ականջօղը, եթե նշանդրեքի ժամանակ չէին աարել:

Անթիվ բարեմադթությունների ու միմյանց ուղղված մեծարման խոսքերի աարափի ներքո սկսվում էր հագուստանդենի ձևումը, ապա արվում էր ճաշ: Հարսի բարեկամուհիներից նրանք, ովքեր տանը հարս կամ աղջիկ ունեին, նորահարսին հարգանք աալու նպատակով, հանները աանում էին ձևված հագուստից մեկ կամ երկու հանդերձ՝ իրենց երիասարգուհիներին կարել աալու:

Հարսը, որ մինչ հյուրերի ոտքի կանգնելը ուղղած էր եղել նրանց ոանամանները, կանգնում էր դռան մոա ու հերթականորեն համրուրում գուրս դնացողների ձեռքերը, ըստ որում, հյուրերն էլ իրենց հերթին համրուրում էին հարսի աաանները:

Տնից ամենավերջինը դուրս էին դալիս սկսուրն ու քավորակները: Շեմի վրա հարսնեմայրը

բողջա բերողի ուսին էր դցում իր կողմից արվելիք նվեր յազման:

Հարսանիքի նախապատրաստություն: Հարսանիք անելու առաջին նախապայմանը խմիչքի գնումն էր, որ կապված էր վանին մոաիկ Շահ-րադի կողմող խաղողաոաա դուղ գնալու հետ: Ամեն մի դժվարին դրությաան դեպքում միմյանց օգնության հասնելու բնդունված սովորույթի համաձայն, աա գործում ևս օգնության էին դալիս հարադատները: (Պետք է նկատի ունենալ, որ հարսանիքները աեղի էին ունենում ձմռանը, և խմիչքը բերվում էր կաշվե աիկերով՝ շալակով): Խմիչքի խնդրից բացի, հարսանքաաերերին օգնության էին գալիս հարևան-բարեկամները՝ սկրսած հաց թխելուց, ճաշ մաաուցելուց, մինչև դրոնեդուո շրջելով հյուրեր հավաքելու: Ինչ էլ լինեին հարսանքաաերերը (հարուսա, թե աղքատ), պետք է ունենալին մաաանապետ ու տանտիկին: Սրանք պետք է լինեին փորձված, հասաաակաա ու աշխաաունակ անձինք:

Տանակինը լինում էր հարսանքատիրոջից հարդված հարադաա պաաավր: Տանտիկնոջ արամադրության աակ էր դրվում մթերքը, նրա հրահանդով էին պաարասավում ճաշերը: Ճաշելը լավ պաարասաելը նրա պարաակահույթունն էր, իսկ մթերքի քանակի պահանջը՝ նրա իրավունքը: Նա շահագրդոված էր ճաշն աապես բաժանել, որ նսաողների առաջ ճաշը ոչ ալելանար, ոչ էլ պակասեր, ուսաի ինքն էր լցնում ափսենները: Սովորաար հարսանիքի ճաշը լինում էր երկու աեսակ՝ շաղդամով միս և կարաոֆիլով միս:

Մաաանապետի համար աարիքը կարևոր չէր, ալ փորձաոույթունը: Սրա տնօրինության աակ էր դանվում խմիչքը: Առանց մաաանապետի համաձայնության, անգամ աան երեցն իրավունք չունեի մի աման խմիչք վերցնելու:

Հարսանիքի ամենահարդված հյուրերը քալու-բունեն էին, ուսաի քավորանց աան աղապ աղան էլ նախաաեսված էր ազապքաշի (ամուրիների ղլխավոր), երկրորդը լինում էր փեսայի կրտսեր եղրայր (եթե կար) կամ փեսայի սիրված աղապ աղաականը կամ բնկերը: Աղապրաշինները մինչև հարսանիքի վերջին պահն անրաժան էին լինում փեսայից:

Տաշտաաբեհ և քաղցրը գանել: Պսակի նախրնթաց օրվա նախաճաշի պահին սկսվում էր քաղցրը գանելու (հալվա հարելու) հանդիսավոր գործողությունը:

Հսաուկ հրավիրակների աաաշնորդությամբ փեսայի աուն էին հավաքվում հարևան ու ապ-

դական տարեց կանայք, յուրտքանչուրը մի-մի ափսիհ հայած լուղ ձեռքի ափին դրած, ափսեի վրա լի՝ երկու հաց:

Վառ թոնրան վրա դրված էր լինում հալվա հարկու շողթթիկը և տանաիկնոջ կողքին բերանը ստեկեղծ կապած փթանոց յուղի ասանն ու ղոշարը: Առանց ձեռք տալու հրավիրյալների ընծայարկած յուղին, ասանիկինը պատուում էր յուղի ամտնի բերանի սարկն ու սկսում էին մի կողմից հալվան հարկ, մյուս կողմից բաղարջի խմորը շաղախել: Հետո թոնրի վառելը դադարեցնում էին ու սկսում բաղարջ թխել: Գործը ավարտելուց հետո, հրավիրյալները հյուրասիրվում էին հալվայով ու բաղարջով, իսկ յուղի ափսեները, որ դատարկված ու սարկված էին, տեղերին էին վերադարձվում՝ բաղարջով ու հալվայով լի: Ռժյոյցը դանկուտ այս պործողությունը համարյա թե արարողություն էր, բանի որ դեռ դիշերն էին հալվայի ու բաղարջի մեծ մասը պատրաստել:

Փեսաթրաջ կամ կյոխ վեր առնել և առոճ: Մայրամուտին հատուկ հրավիրակներով փեսայի տունն էին հավաքվում հարսանքավորները: Ամենահարկված հյուրերը, դրանց մեջ ամենաառաջինը՝ բավորանք, դհուլ-դուռնայով էին բերվում հարսանքաառն և դհուլ-դուռնայով էլ վերադարձվում իրենց աները: Հարսի ասանը, իհարկե, ոչ դհուլ-դուռնա կար, ոչ էլ տաշտատե՛ք էր լինում:

Սկսվում էր առոճի գլխը (հարսի հոր տուն դնալը): Տարվում էր հարսի հանդերձն ու ոտառչիտը, և թե այդպիսին կար: Նախօրոք կապակարան աղամարդիկ ուղարկվում էին լուր ասանելու: Այս լրարկները անվանվում էին աղվես: Սրանց համար համարյա թե պատվալոր դործ էր հարսի հեղանդ անից հավ դողանալը, վիզը ճուրղելն ու իրենց պիսից բարձր բռնած պարելը:

Արորք դնացողների մեջ, բացի մի քանի հարկարժան տղամարդկանցից ու կանանցից, մնացած բոլորը ջահել-ջուհուներն էին լինում: Նրանք բոլորն էլ, վառ մոմերը ձեռներին, դհուլ-դուռնայի ուղեկցությամբ շտրվում էին ղեպի հարսի տունը, ասանելով խոսաացված միսը, օղին, դիշին: Եթե ոտառչիտ էր, ապա ոչխարի գլխին վառ մոմեր էին կպցնում: Աղսպարաշիները գլխերներին դրված մագերի մեջ ասանում էին հարսի կոշիկը, վերաբերուն ու շրջադեմստը: Մյուս մագի մեջ տանում էին բաղարջ ու հալվա, դործածվելիք հինան և հարսի մորն ընծայվելիք ղոբընչփերթին, այն էր՝ մի թուփ մանիսյա (բամբակե դործ-

վածք, սպիտակ կամ կարմիր ֆոնով և սև, բարակ, երկարութամբ հյուսված դժերով):

Մինչ սակավաթիվ մեծահասակները կհյուրասիրվեին, երիտասարդները բռնում էին գլխադարձ: Հարսի անից մի աղամարդ, զինու պոզիկը ձեռքին, դիշի էր առել և պարող երիտասարդներին:

Վերադարձող առոճավորները իրենց հետ տանում էին հարսի կողմից փեսային նվիրված մի սպիտակ և նրբակար կրծկալ (աղամարդկանց դրսի իշիկին ամրացվող-կապվող դեղեցիկ վերնաշապկալին մի բան) և մի ղուլդ սպիտակ գուլպա:

Արորք արողների վերադարձի հետ սկսվում էր փեսայի դեռ առավոտյան սափրված այտերի ձեական սափրումը: Մինչ այդ, հրավիրյալներն արդեն ճաշած-վերջացրած էին լինում, սակայն սուլխալները չէին հավաքվում: Փեսային նսանցնում էին Եթոփին, երկու աղապարաշիները մի-մի մոմ ձեռքերին կանգնում էին փեսայի աջ և ձախ կողմերում, սափրիչը ածելին ձեռքին կանգնում էր փեսայի ետք, նրա կողքին կանգնում էր քաջ գովազդը, ինչպես նաև դուղի դղիրը՝ օղիով լի բաժակը ձեռքին:

Թաղ գովացողը երգով կանչում էր նորափեսայի հարազատներին, որպեսզի դային «Թաքվորին պաքեին ու թաքը կնեին»: Հարազատները լսելով իրենց ուղղված կանչը, մեկիկ-մեկիկ մոտենում էին, փեսային համուրում ու դրամ սահեցնում օղիով լի բաժակի մեջ:

Դրամը պաականելու էր սափրիչին ու բաժակ բռնողին՝ դղիրին:

Էսր թաքին թայն ի՞նչ պիաներ,
Ուր աղա խեր կայնուկ պիաներ,
Որ կյեր, պաքեր, թաքյնը կյներ:
Որ թաքին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռքն շոռ
կյեր, թաքոսին առն կյեր:

Էսր թաքին թայն ի՞նչ պիաներ,
Ուր խաթուն մեր կայնուկ պիաներ,
Որ կյեր, պաքեր, թաքյնը կյներ:
Որ թաքին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռքն շոռ
կյեր, թաքոսին առն կյեր:

Էսր թաքին թայն ի՞նչ պիաներ,
Աղա-քայվոր կայնուկ պիաներ,
Որ կյեր, պաքեր, թաքյնը կյներ:
Որ թաքին շոռ կյեր, շոռ կյեր, շոռքն շոռ
կյեր, թաքոսին առն կյեր:

էսը թաքսին թայն ի՞նչ պիտեր,
Ճոշ քաղորդին կայնուկ պիտեր,
Որ կյան, պաքեր, թաքսնը կյններ:
Որ թաքսին շոռ կյան, շոռ կյան, շոռքն շոռ
կյան, թաքսին առն կյան:

էսը թաքսին վովքե՞ր պիտեն,
Ծառ-ծառ խրոխպերներ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքսնը կյնեն:
Որ թաքսին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռքն շոռ
կյա, թաքսին առն կյա:

էսը թաքսին թայն ի՞նչ պիտի,
Ջիւղան ախպեր կայնուկ պիտի,
Որ կյա պաքի, թաքսնը կյնի:
Որ թաքսին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռքն շոռ կյա,
կյա, թաքսին առն կյա:

էսը թաքսին թայն ի՞նչ պիտի,
Ուր աղիկ քոյր կայնուկ պիտի,
Որ կյա պաքի, թաքսնը կյնի:
Որ թաքսին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռքն շոռ կյա,
թաքսին առն կյա:

էսը թաքսին վովքե՞ր պիտեն,
Ջան-ջիդար քեռիքներ կայնուկ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքսնը կյնեն:
Որ թաքսին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռքն շոռ կյա,
թաքսին առն կյա:

էսը թաքսին վովքե՞ր պիտեն,
Խաթուն քեռիքներ կայնուկ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքսնը կյնեն:
Որ թաքսին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռքն շոռ կյա,
թաքսին առն կյա:

էսը թաքսին վովքե՞ր պիտեն,
Նազ-խաթուն խորքուրներ կայնուկ պիտեն,
Որ կյան պաքեն, թաքսնը կյնեն:
Որ թաքսին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռքն շոռ կյա,
թաքսին առն կյա:

էսը թաքսին վովքե՞ր պիտեն,
Ջեյրան-աղապրաշիք կայնուկ պիտեն,
Որ սրտով պաքեն, թաքսնը կյնեն:
Որ թաքսին շոռ կյա, շոռ կյա, շոռքն շոռ կյա,
թաքսին առն կյա:

Որքան ազգականներ կային, երգով կանչվում
էին, հետո սափրիչը ածելին դեպի մյուս այտն էր
աանում: Թագ դովաքողը հիմա էլ սկսում էր երկ-
րորդ դրվապր: Այժմ արդեն կանչվում էին երկ-
նայինները:

Մեր խարսնրսին վո՞վ խուր պիտեր,
Իսուս-Քյուրիստոս խարսխուր պիտեր,
Յոթ նկտնի օխնանքն ուր տեր,
Որ թաքսին շոռ կյան, շոռ կյան, շոռքն շոռ
կյան, պայսում դաս չի կյան:

Մեր խարսնրսին վո՞վ խուր պիտեր,
Աստվածածին պտղմած պիտեր,
Կանաչ շոմար պաքած պիտեր,
Որ թաքսին շոռ կյան, շոռ կյան, շոռքն շոռ
կյան, ցավ-դարդ դաս չի կյան:

Մեր խարսնրսին վո՞վ խուր պիտեր,
Արփ-Կարապետ խարսխուր պիտեր,
Ուր յոթ խունար թաքսվորին տեր,
Որ թաքսին շոռ կյան, շոռ կյան, շոռքն շոռ
կյան, չար աչկ դաս չի կյան:

Երես սափրելու շարժումներն ավարտվում
էին, այժմ սափրիչը սրբիչով մաքրում էր փեսայի
դեմքը, ծոծրակը, երգում էր երրորդ դրվապր:
Սա արդեն թագավոր փեսային՝ լավագույններին
նմանվելու իղծի արտաբերումն էր:

էսը թաքսվոր վի՞ր նմանվեր,
Խեր Ապրախամուն թո նմանվեր,
Որ ուր արթար մատաղն աներ:
Որ թաքսին շոռ կյան, շոռ կյան, շոռքն շոռ
կյան, Իսախակ դաս կյան:

էսը թաքսվոր վի՞ր նմանվեր,
Լուսավորչուն թո նմանվեր,
Որ խաչ խուկին արժողքից խաներ:
Որ թաքսին շոռ կյան, շոռ կյան, շոռքն շոռ
կյան, Շոյ Մոթաա դաս կյան:

էսը թաքսվոր վի՞ր նմանվեր,
Քաչ Վարթանա թո նմանվեր,
Որ խաչ խուկյուն հիմդաա կայներ:
Որ թաքսին շոռ կյան, շոռ կյան, շոռքն շոռ
կյան, Լուս-խավաա դաս կյան:

Սափրիչը օղիով լվանում էր ածելին, դնում
պատյանն ու հեռանում: Փեսան կանգնում էր
ոտքի, երեսը դեպի Աստվածածնա վանքը, իսկ
թագ դովաքողը սկսում էր նոր երգ, նույն եղա-
նակով:

Ասպարածնա անմ կայնիր ես,
Կանաչը կարմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Ասպած քյե պախի պարպիրես,
Պարով թաքուհիա վայրիլես:

Էշմիածնա տեմ կայնիր ես,
Կանաչը կտրմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Սուփ-մեռոն բյե պախի պարզիրես
Պարով թաքուհիւ վայրիես:

Խանա-փյութկա տեմ կայնիր ես,
Կանաչը կտրմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Ասպած բյե պախի պարզիրես,
Պարով թաքուհիւ վայրիես:

Արուստպամա տեմ կայնիր ես,
Կանաչը կտրմիր կապիր ես,
Աստրծուց մուրադ առիր ես,
Ասպած բյե պախի պարզիրես,
Պարով թաքուհիւ վայրիես:

Ավարտվում էր թագ զավելու արարողությունը, փեսան աղափրաշինների ուղեկցությամբ ղնում էր իր թաղթը (թաղթն ալն մառանն էր, որ սովորաբար լինում էր թոնրատան խորքում ե ողողված էր նորաստեղծների ննջարանի վերածելու կային այնպիսիներն էլ, որոնք թոնրատան մի անկյունը կարողանում անջատում էին ե այդ անջատված մասում էլ հարսին պահում մինչև հարստնյաց հանգեսի վերջը)։ Տան պատերի երկայնքով, ուր նսած էին լինում հյուրերը, շարվում էին տախաակն կարճոտն, կլոր ու մեծ սեղանները, որոնց վրա ե մառուցվում էր ճաշը, տղամարդկանց՝ առանձին, կանանց՝ առանձին։ Ծաշկերույթի պահին տան մի անկյունում հարսանքասիրոջ մի հարադատուհի նստած, մեծ քսասյով ջաղախված հինան առաջին, փոքրահասակների ձևաքերին հինա էր ղնում, որոնք թաց ձեռքերը վերե տնկած, վաղում էին իրենց տները։ Հետո, դհու-դուանայի ուղեկցությամբ, իրենց առան էին ղնում քավսրանք ե մյուս մեծարդո հյուրերը։

Հարսանքասանը դիշերելու էին մնում միայն սամենտմոս աղաղակալ հարսն ու աղջիկները, որոնք փեսայի ու աղափրաշինների հետ հինա էին ղնում իրենց ձեռքերը, իսկ մնացած հյուրերին շոր հինա էին տալիս, որպեսպի նրանք սնեռում շաղախեն ու ղենն։

Խարսխուր։ Թամր տասի մոտերքը, նախկին Լարդով, ոմանք դհու-դուանայի ուղեկցությամբ, ոմանք՝ հատուկ հրավիրակների, հավաքվում էին նախորդ օրը հրավիրյալ ընտանիքները, այնքան թվով, որ թոնրատունը լցվում էր ոտքի վրա կանգնողներով։ Սեղան էր դրվում միտյն ամենահարգված տարեց մարդկանց առաջ, որոնց թվում

մըն էին քահանան ու քավորը։ Այդ ժամանակ քահանայի առաջ էր բերվում մաղի վրա գրված քողը. քահանան օրհնում էր այն։ Դրսում աղափրաշինները փեսային նստեցնում էին ձի, ու, բացի փեսայի մորից, մնացած բոլոր հրավիրյալները պարեղով ուղեկցվում էին հարսի տուն։ Պարողների ետեից երկու հոգի ղլխներին կամ թևերի աակ գրած տանում էին մի-մի մաղ, մեկի մեջ՝ 25—30 հատ բաղաղջ, նաե հարսի քողը, մյուսում՝ երկու կլայեկած սկուտեղով հալվա։ Մաղ տանողները մեկը լինում էր ղզիրը, մյուսը՝ որեէ տնջան անձնավորություն։ Նրանք պարզեատըրվում էին հարսանիքի ավարտի օրը։

Հարսի հերանց տանն էլ նույն ձեով հավաքվում էին հրավիրյալները, բայց առանց դհու-դուանայի։ Այստեղ նստած հյուրերը սպասում էին փեսայի ժամանմանը։ Եկողներից տղամարդիկ նստում էին պատերի երկայնքով փռված թաղիքներին, ամենակենտրոնում, իհարկե, քահանան, քավորը, փեսայի հայրը ե ուրիշ տարեց մարդիկ։ Դրվում էին սեղանները, մառուցվում էր անխուսափի երկու տեսակի ճաշը, ըստ որում, ինչպես միշտ, հարսանքատանը ես, ճաշը դրվում էր ոչ թե առանձին-առանձին ափսեներով, այլ ընդհանուր ամաններով։ Մի սեղանի շուրջ, եթե բոլորած էր տոսը հարսանքավոր, դրվում էր երեքից-չորս ափսե ճաշ։ Գինին ըստանվում էր նույն ըստակով, հատուկ ղինի մատուցողների ձեռքով։

Մինչ տարեց ու միջին տարիքի տղամարդիկ նստած ուտում-խմում էին, փեսան, աղափրաշինների ու հասակակից երիտասարդների ուղեկցությամբ, դանդաղորեն, քայլ առ քայլ ներս էր բերվում ու հասցվում թոնրատան ղլխին։

Հարսհյուր ղնացած կանանց ու աղջիկներին սեղան նստեցնելու սովորություն չկար, նրանցից մի մասը ոտքի վրա էր մնում, մյուս կանայք՝ քավորկնոջ հետ մտնում էին այն մառանը, ուր հարսը հաղնված, կանգնած էր յուրայիններով։ Քավորկինը երեք անգամ հարսի ղլխի շուրջը պտրտեցնում էր քողը ե մի շարք բարեմաղթություններով, ինչպիսիք էին՝ աստված անփորձանք պահի, բախտավոր հարս լինի, յոթ ողողվ սեղան նստի ե այլն, քողը ղցում էր հարսի ղլխին, իսկ ներկաները՝ ամեն, ամեն էին ասում։ Ապա քողածածկ հարսին՝ մի թեք քավորկինը ընած, մյուս թեք՝ հարսնեղրայրը, բերում-կանգնեցնում էին փեսայի կողքին։

Փիլոնն ուսին առած քահանան, ավեաբանը ձեռքին, կաաարում էր արարողության մի մասը,

որ կողմում էր «կես փսակ»: Այդ պահից էլ հար-
սըն ու փեսան անդառնալիորեն կապված էին
համարվում:

Հարստն փոփոխեց շարժվում էին դեպի
դուրս: Սակայն դուռն մեջ կանգնած հարսի բարե-
կամանից մեկը թույլ չէր տալիս անցնել, մինչե
քավորը դռնը բացե՛ք չվճարե՛ր: Դրսում, դհու-
լունայի և ուրախ ռացականությունների ազմու-
կի տակ, փեսան նստում էր ձի, հարսնեղրայր-
ներից մեկը երկրորդ ձիու թամբից էր ընկում,
իսկ մյուսը հարսին դրկած նստեցնում էր ձի, և
պարող ռազմության ետեից դանդաղորեն առաջ
էին շարժվում հարս ու փեսայով բեռնավորված
ձիերը:

Եկեղեցու դուռն մոտ ռազմությունը ռաժան-
վում էր երկու մասի, ճանապարհ տալով հարս ու
փեսային, որոնք առաջ էին անցնում՝ մեկն իր
երկու ազապաշխների և քավորի ուղեկցությամբ,
մյուսն իր հարսնեղրայրների ու քավորկնոջ
ուղեկցությամբ: Եկեղեցի լցված հարսանքավոր-
ների աչքի առաջ կատարվում էր պսակի լրիվ
արարողությունը, ապա ռազմությունն ուղղվում
էր դեպի դուրս:

Ելքի մոտ նրանց առաջն էին ընկնում գպրոցի
րարձր դասարանի տղաները՝ ուսուցիչների գլխա-
վորությամբ և սկսում էին երգել սովորական
դարձած երկու երգ.

Թե հայրենյաց պսակադիր
Գողթնի քնարք լուել են,
Երկնից թող գան անմահ հոգիք
Հայոց քաջեր պսակեն:

(ապա շարունակությունը)

Եվ մյուսը.

Գողթան մանկաիք, ահա ձեզ
Շքեղ փառաց ասպարեզ,
Օ՛ն, փութացեք, խումր կազմեցեք,
Պսակ անթառամ մնա ձեզ:

(և շարունակությունը)

Եկեղեցու շեմն անցնելուն պես, քավորկինը
հարսի քողի վրա էր աարածում մի ընտիր յազմա,
հետո իր ետեից փեսայի հարազատներն ու մյուս
բարեկամները սկսում էին հարսի գլխին գցել
իրենց նվեր ընկած յազմաները: Վերջում հարսն-
եղրայրը վերցնում էր յազմաների կույտն ու
հանձնում քավորկնոջը, որը դեռ հարսի թեմ էր
ընկել:

Հարս ու փեսային նորից էին նստեցնում ձի
և նույն շուքով առաջնորդում փեսայի տուն: Դուռն

առաջ ցած էին իջեցնում, հարսի գլխին շտմիչ
թափում, փեսայի ոտքի առաջ ափսե դնում, որը
փեսան պետք է շարդեր ոտքի մի հարվածով, իսկ
ջրջապատողները կանչին՝ «կոտրի քյասեն,
ապրի փեսեն»: Ոմանք հարսի զգոնությունը փոր-
ձելու համար շեմի առաջ խաչերկաթ էին գցում,
ոտքը քսքստացնելով առաջ շարժվող հարսը ըզ-
գում էր ծանր երկաթի ներկայությունը և կոանում-
վերցնում էր ու կանգնեցնում պատի մոտ:

Փեսայի հոր դուռն մուտքը փակում էր գզիրը
կամ փեսայի մի այլ հարազատ և մինչև հարսն-
եղրայրներից դռնը բացե՛ք չստանային, դուռը
չէին ռացում հարսի առջե. մինչ այն կողմը
հարսանքավորները փոխն ի փոխ երգում էին
«թագավորի» հորն ու մորը ուղղված կատակերգը.

Թագավորի մեր առաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյու աան ճրաքյն ենք պիրե,
Խուկյուտ կրակն ենք պիրե:

Թագավորի խեր, առաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյե խորոտ խարս ենք պիրե,
Լեզուն պակաս ենք պիրե:

Թագավորի մեր առաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Այուրտ մաղող ենք պիրե,
Լաչիյտ ճղող ենք պիրե:

Թագավորի խեր, տուաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյե սուլ շիակող ենք պիրե,
Ոտքերդ մաժող ենք պիրե:

Թագավորի մեր առաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Քյե խաց թխող ենք պիրե,
Կլլխա դմիող ենք պիրե:

Թագավորի խեր, առաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Ճրայա նորող ենք պիրե,
Թոռներ շարող ենք պիրե:

Թագավորի մեր տուաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,
Տախարա ավիող ենք պիրե,
Շերեփրտ խղոզ ենք պիրե:

Թագավորի խեր, տուաւ արե,
Տե մենք քյե ինչ ենք պիրե,

Ուտըտ լվացող ենք պիրե,՝
Տունրտ շենցուցող ենք պիրե:

Թաթվալի մեր առաւ արե,
Տե մենք բյե ինչ ենք պիրե,
Տյաշտ խաց տարող ենք պիրե,
Դարապտ արող ենք պիրե:

Փետայի մայրը, ուրախ ժպիտը դեմքին, կրկը-
նում էր. «Ես ծն մեռնեմ, ծեր պիրածներաց մեռ-
նեմ, խաղար-խաղար պարով էկաք»:

Հարս-աղջիկների, հարսնեղբայրների ուղեկ-
ցությամբ հարսը տարվում էր իր քաղթը (առանձ-
նացված ռաժանմունք): Անմիջապես հարսի դիր-
կրն էին տալիս ընտանիքի ամենահարադատ տղտ
երեխան: Հարսը զրպանից հանում էր այդ պահի
համար պատրաստած մանկական ծաղկահյուս
զուգայան, հեան էլ մի բուռ շամիչ ու տալիս ման-
կանը: Հետո նա շամիչ էր ռաժանում թաղթ մրտ-
նույ բոլոր երեխաներին, մինչև սկեսուրը դռնից
մտնելով, հարսին համբուրելով տալիս էր որևէ
յարպակեն և իրավունք՝ նսանելու նսանելու հրա-
հանքի հետ արված այս նվերը կոչվում էր
նսանլա:

Օրն արդեն մթնած էր լինում: Հարսի հերանց
և տեից զնացած դհուլ-դուռնայի նվազակցությամբ
դալիս էին հարսի ճեւաճ, որոնց թիվը 30-ից
50-ի էր հասնում: Նրանք բերում էին մի մալով
բաղարջ, մի մալով էլ երկու սկուտեղ հալվա: Այս
երթը կոչվում էր իւնէ:

Երկու նուշնատեսակ մսայեղով բաղարջ ու
հալվա էր բերվում նաև բավորի անից (նուշնայես
դհուլ-դուռնայի ուղեկցությամբ), որը նուշնայես
իւնէ էր անվանվում: Տրվում էր Փսալիաճաշ՝ կա-
նանց առանձին, տղամարդկանց առանձին, ա-
յապրաշիններին՝ փետայի հեա առանձին, հարսն-
եղբայրներին՝ հարսի թաղթում առանձին:

Կար մի ներելի սովորութիւն ես՝ հարսնեղ-
բայրը, հարսի շուրջը հավաքված հարսն-աղջիկ-
ներից մեկն ու մեկի փեշից կամ մաղից բռնելով
համբուրելու շարժումներ էր անում, և հարս-աղ-
ջիկները թաղթից դուրս էին փախչում: Պատահում
էր, որ հարսնեղբայրը մեկն ու մեկից խնամապալ-
էր առնում, այսինքն՝ համբուրում էր, դա առիթ
էր տալիս կատակների ու ծիծաղի, բայց ոչ վր-
դովմունքի:

¹ Փետայի մորը դուրս կանչելու այս արարողութիւնը
կատարվում էր ոչ թե դռան առաջ, այլ
երգիկի վրայից: Փետայի ու հարսի առաջ պարողները բար-
ձրանում էին կատուն ու երգիկի շուրջը պար բռնած երգում
էին սույն երգը:

Կերուխումից հետո սկսում էր ծանրաշարժ
զյաւապալը, որն այդպես էլ կոչվում էր՝ Ման-
դըր ձունդ: Ծանր դրոնդը կամաց իր մեջ էր ներ-
դրվում հարսն ու աղջիկներին. սա արդեն
կոչվում էր ալաթա զյաւդ (երկերանդ պար):
Այաջա դրոնդի մեջ էր ներդրվում փետան՝ իրե-
նից անրաժան աղապրաշիներով: Այս պարը
փետայի մասնակցութեան պաշտոնով էլ կոչվում
էր փետալիսալ: Հարսանքավորներից քեբըր կլի-
նեին որ շմասնակցեին փետալիսալին, և բոլորն էլ
վառ մոմը ձեռներին:

Կես գիշերին հարսանքավորները ցրվում էին,
բացի հարսնեղբայրներից, աղապրաշիններից և
մշտական հյուր մնացող հարազատներից:

Հաջորդ օրը նորից նուշն կարգով հրավիր-
վում էին: Նորից դհուլ-դուռնայով դալիս էին նաև
հարսի հերանք, այս անգամ էլ բերելով հարսի
սեղանը: Ահա դրա պարունակութիւնը՝ ա) երկու
բողա՝ մեկն սպիտակ կտորից, ժանյակաղարդ,
մյուսը՝ երկտակ չիթ: Բ) հագուսանդեն՝ երկու-
կան շապիկ, վարտիկ, իշլիկ, չիթ ջրջաղգեստ,
նուրը ավսե ծաղկավոր կտորից, չիթ ասառով և
անպայման արծաթե կոճակներով՝ դոդնոց, չիթ
փեշտըմալ (կիսադոդնոց), մի դուլդ ընտիր յաղմա,
մաղբըր սանրելու ժամանակ ուսերին դրելու թեշոր,
մոտ վեց հատ սպիտակ ժանյակաղարդ դավթեր
(շրջաղգեստի ներքեից կապելու, որից միայն
ժանյակներն էին երևում), մոտ վեց դուլդ բրդե
ծաղկահյուս դուլպա և սատրինչե թաշկինակներ:
Գ) սնդուկի միջի աչքում դրված էր լինում խողա-
նակ, սանր, ձեռքի օճառ, սրիչ, մկրաա, դրահատ,
տարբեր դուշների թելի կոճեր, ժանյակ, դուլպա
հյուսելու ձաղեր, ասեղի տուփ, մատնոց, լուցիկ.
մոմպատ (մի քանի մեար երկարութեան դունա-
յեղ բարակ մոմի ձեւովոր փաթոթ), դեղմաշկ
(հավի աղդրի մաշկից պատրաստված պարկ, որի
մեջ լցնում էին աչքի ծարիր (սուրմա), դեղաիր
(ոսկե բարակ իր՝ դլիկըր արծաթաղարդ ու ար-
ծաթե շլթալիկով էլ միացած դեղմաշկին): Բացի
սրանցից, լինում էին նաև կանաչ-կարմիր դուլ-
ներով ներկված եղեգնի փափուկ դլիկներից
կապված փոքրիկ ավելներ, որոնք օգտագործվում
էին ձաշից հետո սեղանը ավելելու համար, ուստի
կոչվում էին սեղանի ավել: Վերջիններս լինում
էին նախաանված թե՛ քավորի ընտանիքի, թե՛
ամուսնացած աւելերի և ուրիշ բարեկամների հա-
մար:

Սնդուկի մեջ լինում էր նաև 2—3 դուլդ
տղամարդու դուլպա, ամեն մեկի մեջ կամ մե-
կական նուռ, կամ փախլավա-շաքար: Դրանք

հարսի կողմից նվեր էին սկեսըացրին, քավորին
և ամուսնու եղբորը:

Այս հրավերքը վերջինն էր: Հրավիրյալ ըն-
տանիքների ավագ տանտիկիները խոր ափսո-
ները ձեռքերին դրած, բերում էին ջրով եփած
չիր կամ շամիչ: Մի խոսքով բերելիքը պետք է
քաղցրահամ լիներ: Ետեմեալ կոչվող հիշյալ
օրվա ճաշին հաջորդող պալառ գլուխը տեսնում էր
մինչև երեկու: Երեկույան, դհուլ-դուռնայի ուղե-
ցությամբ, ետ էին ուղարկվում հարսի հերանք:
Քիչ առ քիչ ցրվում էին նաև մյուս հրավիրյալ-
ները: Հարսի թաղթն էին մտնում քահանան, քա-
վորը, կեսըալը, ապա այնպեղ էր բերվում փե-
սան: Հարս ու փեսային կանգնեցնում էին իրար
դիմաց, վառ մոմերը ձեռքներին կանգնում էին
աղապարջիներն ու քավորը, քահանան նորից
փիլոնը առնում էր ուսին և հարս ու փեսայի
դուռնները մոռացրած աղոթք էր մրմնջում: Վեր-
ջին ու կարճաակ այս արարողությունը կոչվում
էր ուտց կտրել: Դրանից հետո բոլորը դուրս էին
գնում, մի քանի բոլակ թողնելով հարսին առանձ-
նացված իր հարսնեղրայրների հետ: Քիչ անց,
դհուլ-դուռնայով, հարսի հերանց առն էին վերա-
դարձնում նաև հարսնեղրայրներին: Մեծ հարսն-
եղրոր ուսին էր գցվում հարսի հոր համար
նախատեսված նվերը՝ ֆիւմալի շալը:

Հարս ու փեսայի առանձնանալուց հետո,
ամենաանթրինակելի, ամենադոճհիկ ընտանիք-
ներում էր, որ հարս ու փեսային ականջ դնողներ
լինեին, ինչպես նաև կուսության ապացույցներով
հնաքորքովներ, ուր մնաց՝ հարսի հերանց կար-
միր խնձոր ուղարկելը: Այս սովորույթը արձակցի
հարյուրամյա պատավերն անգամ չէին տեսել:

Կյլխալվա (գլուխ լվանալ): Ամուսնության
ութերորդ օրը, մոռիկ հարադաա կանայք հրա-
վիրվում էին հարսի դուռը լվանալու: Հարսի
սկեսուրը երեք երիտասարդ աղջիկների ներկա-
յությամբ լողացնում էր իր հարսին: Աղջիկներից
երկուսը, վառ մոմերը ձեռքներին, կանգնում էին
հարսի աջ ու ձախ կողմերը, իսկ երրորդը ջուր
էր լցնում, քանի որ հարսը շարժումներ անելում
ամաշում էր: Հաղնված հարսը սկեսորոջ և աղջիկ-
ների ուղեկցությամբ դալիս էր ներս, հերթակա-
նորեն համբուրում նսաածների ձեռքերը և սկսում
սպասարկել ճաշասեղանին, հյուրերի մեկնելու
պահին ուղղում էր նրանց սուրբը և վերջում կր-
կին համբուրում դնացողների ձեռքերը:

Գլուխ լվանալով էլ վերջանում էին փեսայի
տան հարսանեկան ծիսակատարությունները:

Այնուհետև հարսի մայրը կիրակի օրերը

գնում էր իր աղջկան այցի, այնպես, ինչպես սկե-
սուրն էր գալիս հարսին տեսնելու: Սա ներկա
ձեռքին դրած ձվածեղի ափսեն: Իսկ մեծ պատի շոր-
որդ ջարաթի շորեքշաբթի օրը հարսի հերանք ըն-
րում էին երկու մաղ պասվա բաղար: Սա կոչ-
վում էր միւնիւն, որովհետեւ այդ օրը մեծ պատի
միջին օրն էր:

Թագա կամ ճաշ տալ (մեծ դարձ): Մեծ
պատից, այսինքն՝ Հարսության տոնից երկու շա-
բաթ առաջ, հարսի հարադատներից մի կին
դալիս էր, հարսին տանում դարձ:

Ջաակվա տոներին, երբ առհասարակ բոլոր
հարսն-աղջիկները եկեղեցի էին գնում հաղորդու-
թյուն առնելու, հարսի սկեսուրը դալիս էր իր
հարսին եկեղեցի տանում, իհարկե, հերանց
ընտանիքի հետ: Իսկ դատկին հաջորդող կանաչ
ու կարմիր կիրակիներին դալիս ու հարսի ընտա-
նիքի հետ միասին գնում Աստվածածնա վանքը:

Այս դարձին հարսը հերանց տանն էր մնում
վեց ջարաթ ու այդ ընթացքում էլ պատրաստում
էր իր տանելիք ջհեղը (օժիտը): Ջհեղը լինում էր՝
տղամարդու դուկպաներ, որ հարսը տանում էր
տան բոլոր տղամարդկանց ու քավորին, ինչպես
և մյուս մոտիկ ընտանիքի ավագներին, նաև բոլոր
դուռնավոր թելերից ամանների բերանները կա-
պելու թելեր ու ջվանների բերանները կարելու
լարաններ, եթե կեսարանք կամ քավորանք ձի
ունեին, նաև ձիու կապ՝ դարդարուն կանաչ-կար-
միր շուռով:

Սրանցով էլ վերջանում էին հարսի հերանց
պարտականությունները:

Երկրորդ անգամ հարսը հերանց առնն էր
աարվում աշնանը, այս անգամ արդեն՝ տանը-
հինդ օրով, առանց հատուկ ձևականությունների,
և դրանից հետո այցելությունները լինում էին
ըստ հարմարության կամ անհրաժեշտության:

Հեռու տեղերից աղջիկ բերելը: Հարսանեկան
բոլոր կանանները պահպանվում էին, միայն թե
տաշտադրեքի խաղաղության փեսայի կողմից հարս-
հյուր էին գնում տվյալ վայրը, ուր հարսն էր,
հաջորդ օրը հարսին հասցնում էին տեղ: Դհուլ-
դուռնայով հարսանքավարները գնում-դիմավո-
րում էին եկողներին ու տանում-իջեցնում քավո-
րանց տուն:

Քավորի առն էին առաջնորդում փեսային,
քավորի թոնրան վրա էր կատարվում կես-պսակը
և աղտեղից էլ հարս-փեսային ձի նստեցրած
տանում էին եկեղեցի: Մնացած ծիսակատարու-
թյունները արվում էին առանց հարսի հերանց:
Իսկ եթե այնպես էր պատահում, որ հարսի՝ բերած

օրը տարածում էր լինում, ապա պսակը հետա-
ձղվում էր հաջորդ օրվան: Նման բացատրիկ դեպ-
քերում, երեկոյան, քավորի տուն էին դնում
արորք անելու, այսինքն՝ հարսանիքը ես մեկ
օրով երկարում էր:

Իսկ հետո անդից եկած հարսնեղբայրներին
պահում էին տասից տասնհինգ օր, բայց բարե-
կամեցող նրանց հրավիրում էին իրենց աները
և վերջում երկուսին էլ մի-մի քերմանի շտի նվի-
րում ու առատ ճամփապարենով ճանապարհ
դնում:

Եթե հարսը բերվում էր Վանից, ապա հար-
սին բերելու ղեկավարող հյուրերը սովորաբար փոք-
րաթիվ էին լինում՝ քավոր, քավորիկին, ապա, մի
ուրիշ երիտասարդ կին և շուրս հինգ աղամարդ՝
բոլորն էլ ձիերով: Հաջորդ օրը փեսայի հայրը
կատր էր վարձում, հարսին ու ղեկավարող կանանց
բաղաճից բերում գյուղ: Քաղաքից եկած հարսի
հետ հարսնեղբայր չէր լինում: Մնացած ծիսա-
կատարություններն ընկունված կարգով էին ըն-
թանում: Ի դեպ, կատրի սովորությունը նորամուծ
էր:

Աղջիկն ուրիշ գյուղի տղայի հետ ամուսնաց-
նելը: Սովորաբար, եթե մեկն իր աղջիկը տվել էր
ուրիշ գյուղի աղայի, ապա հարսանիքից շատ
առաջ առն էր հրավիրում ծանոթ-բարեկամների
ավագներին: Կանչվածները դնային, թե չդնային,
միևնույն է, իրենց համարում էին հրավիրյալ և
հարո տանելու օրը տեղի է մասնակցելին այդ
հարսանիքին: Գյուղից գյուղ հարս ասանելու եկող-
ների թիվը 25—40 հոգի էր լինում, բոլորն էլ
երիտասարդ աղամարդիկ և միայն մեկ, երկու կին:
Որքան մեծ էր եկողների թիվը, այնքանով էլ
կարծիք էր ստեղծվում փեսայի ընտանիքի մասին:

Նախքան հարսհյուրը կհասնել գյուղին,
հայանվում էին աղվեսները, որոնք հարսի դռան
առաջ հյուրասիրվում էին խմիչքով, իսկ երբ
լսվում էր մասեցող նապարա-դուհայի ձայնը,
ապա հարսի դռանը հավաքված նախապես հրա-
վիրված ընտանիքների երիտասարդները իրենց
գյուղի նաղարա-դուհայով շտապում էին ընդա-
ռաջ: Եկողներն անպայման ձեռնափայտեր էին
ունենում: Ընդառաջ ղեկավարողներից ամեն մեկը մի
հյուրի ձեռնափայտը վերցնում էր, իսկ եթե եկող-
ների թիվը զերեքանցում էր ընդառաջ ղեկավարողնե-
րի թվին, ապա վերցնում էին մեկից ավելի ձեռ-
նափայտ և որոշ ժամանակ դրոնդապար կամ
մենապար էին պարում, որից հետո յուրաքանչ-
յուր դիմավորող իր վերջրած ձեռնափայտի տիրո-
ջն առաջնորդում էր իրենց առն: Նախօրոք պա-

րաստված սեղանի կողքին նստած առն ավագը
մեծ հարգանքով ընդունում էր հյուրին:

Հյուրասիրությունը երբեմն ասում էր մինչև
մայրամուտ: Աղջկա հոր առն կողմից ուղարկված
նաղարա-դուհայի ուղեկցությամբ, յուրաքան-
չյուր հյուր իրեն հյուրընկալողների հետ դնում
էր աղջկա հոր տուն: Սկսվում էր հյուրասիրու-
թյունը, ապա քահանան օրհնում էր:

Եթե ղեկավարողը դուռն ախպիսի հեռավորությա-
նով էր դանդաղ, որ կարելի էր մինչև երեկո
տեղ հասնել, ապա սեղանից շուտ վեր կենալով,
հարսհյուրերը, վերջրած հարսին ու երկու հարս-
նեղբորը, ինչպես նաև հարսի օժիտը, ուղեկցվում
էին իրենց գյուղը: Իսկ եթե ոչ, ապա յուրաքան-
չյուրն իր հյուրի հետ վերադառնում էր իր տուն:
Առավոտյան շարունակվում էր հյուրասիրու-
թյունը, նորից էր դալիս նաղարա-դուհային: Հար-
սի հերանց դռանը մի քանի երիտասարդ աղջա-
կաններ, գինով լի պողիկներն (թեյնիկ հիշեցնող
ջրամաններ) ու զավաթները ձեռքներին, գինի
էին մատուցում բոլորին:

Հաղար ու մի հաճոյախոսություններով,
բարեմաղթություններով ու շնորհակալանքներով
հարսին տանում էին, իսկ հենց որ հասնեին
գյուղի եզրին, երկուսուք միմյանց ուրախ ծաղ-
րի էին ենթարկում: Նայած որ կողմից էր նախա-
հարձակը, սսենք՝ աղայի, բարձր երգում էին:

Խեր խապիցինք կրթխեմ կլինով,
աարանք, աարանք, աարանք,
Մեր խապիցինք մասւմ խինով,
աարանք, աարանք, աարանք,
Կյեւ խապիցինք պուտով մը ժաժկով,
աարանք, աարանք, աարանք:

Արձակցիք խոսքի աակ մնացող չէին, ետե-
ներից դուռում էին:

—Մո՛, ոարաննե՛ր (ոգորմելիներ), ծեր աա-
րած ըսկի մեյ քյասա ժաժիկ շարժե, աարեք ծեր
կյեղ, աշխար պիտի ուր մեռլի վրեն լա, տուք ծեր
աարած խարսի վրեն պիտի լաք, աարեք, աարեք,
որ պարի պաւն ըլնեւ, մեր կյեղ տղար լաճ
չկյե՛ր...

Կամ նախահարձակ էին լինում աղջկա դու-
ղացիները՝ բարձրաձայն դուռում էին:

—Մո՛, այսինչ (ասլիս էին դուղի անունը)
դուղացիք, ապա ծեր մեկն խաղար անի, մի
քիչ թափ (արագ) քյեւեք, էսր աշլաքեք աղջիկ
մեր սնորից (սահմանից) դաաացուցեք, նոր կու-
ղեք խաղեք, կուղեք կլլոխներա դրմիք: Սնորն
ընցաք, էլ չեք կանա եա աա:

կամ հարսնեղբայրների եակից էին կանչում.

—Տղենյներ, ասծու սիրուն, կըխսանեք իտոնց կյնդ, շթողնեք էտը թարառուքի իրես պանան-տիանան, չում շտանեն ժամ, չփսակեն, մեյ թողնե խարսին մոտանան:

Այս բոլորն, իհարկե, արախոսություններ էին, որովհետև աղջիկն իրականում վատը չէր: Սակայն կար մի ճշմարտություն, որ արճակցիք իրենց ամենալավ աղջիկներին գյուղից ղուրս չէին հանում: Որպես մոտիկ հարևաններ, նաև համարյա նույն մակարդակի վրա գտնվող մարգիկ միշտ էլ խառակոնիսցի աղջիկներ հարս էին բերվել Արճակ և արճակցի աղջիկներ տարվել հառակոնիս: Հնօրյա և մշտանորոգ այդ աղգականները միմյանց հանդեպ ունեին հարազատը հարազատին վայել անբասիր սրտակցություն: Արճակցի աղջկանից ծնված յուրաքանչյուր խառակոնիսցի, որքան էլ որ իր մայրը Արճակի անվանի տան աղջիկը լիներ ու իրենց գյուղի ամենալավ կինը, նորից պեաք է պնդեր, որ արճակցիները անխտիր իրենց գյուղից տանում են գեղեցկուհիներ, իսկ խեղճ-միամիա խառակոնիսցիների գլխին են եսպում իրենց սգեղ ու գախացած աղջիկներին: Արճակցին իր արյունակից ագգականից հարազատ գյուղին ուղղված պարսավանքի գեմ արաահայտվելու փոխարեն, հաղթանակ ժպիտով համաձայնվում էր ու ասում, թե, հո անխելք չէին, որ իրենց լավ աղջիկները նրանց տային:

Տիրող սովորությամբ էր, որ ուրիշ գյուղից աղջիկ անանելու եկած հարսանքավորները հարգալիր հյուրասիրություն վայելելուց հետո, երբ պետք է գյուղից գուրս գնային, մի քանի խոսքով աղջրկա գյուղի խափվածություն էին ծաղրում: Հաստավանգական սովորությամբ, աղջկա տերերը պետք է «կուլ տային» նման ծաղրանքները, թեև պատահում էր, որ աղջկա տերերն ծաղրանքին ծաղրով էին պատասխանում²:

² 1910 թ. արճակցի մի աղջիկ էին տանում հառակոնիս: Աղջիկը խիստ կարճիկ էր, իսկ փեսան՝ շատ բարձրահասակ: Երբ հարսհյուրը արդեն գյուղի ծայրն էր հասել, պարունած հարսնեղբայրն սկսեցին բոլոր գյուղերում տարածված ավանգական կատակերգը՝

Տարա՛նք, տարա՛նք, խոր. խապիցինք կըթխեմ կլինով, տարա՛նք,

մոր խապիցինք մատըմ խինով, տարա՛նք,

կյնդ խապիցինք պուտուկ մը ժածկով, տարա՛նք...

Արճակցիներից մեկը բարձրաձայն կանչեց՝ «Մո՛, խառակոնիսցիք էտը տյուք մե խապե՛ք: Մո՛, մեր ախիկ պուտուկըմ չէ, ըսկի մեյ կուտիկ ժածիկ էլ չարժի, իսկ խառակոնիսցի մորից ծնված Ավեղի Ներսեսը սկսեց բար-

երբ հարսանիքն անցնում էր Արճակով: Այնպես էր պատահում, որ Արճակի շրջակա գյուղերից մի տեղից մի այլ աղջիկ էին տանում և այդ երկու գյուղերը միմյանցից այնքան հեռու էին գտնվում, որ տնհնար էր տեղ հասնել ու ստիպված պետք է գիշերեին Արճակում: Նման դեպքերում հարսանքատերը մի շաբաթ առաջ գալիս էր Արճակի տեսի մոտ, հետը բերելով որևէ ընծա (քսան ղուռուշանոց շալ) կամ մի քանի օխա օլի և խնդրում իր հարսհյուրը պատվով ընդունելու: Ռեսն իր հերթին հրավիրում էր գյուղացուց ու հայտնում եղելությունը:

Երբ տվյալ անծանոթները հասնում էին տեսի դռանը, ղյուղացիք, ինչպես կարգն է, դիմավորում էին, յուրաքանչյուրը մի հյուր տանում էր իր տունը, իսկ հարսը և հարսի հետ եկող կանայք ու հարսնեղբայրները մնում էին տեսի տանը: Առավոտյան յուրաքանչյուրն իր հյուրին առաջնորդում էր տեսի տուն և օտարականները շարունակում էին իրենց ուրախ ճանապարհը: Իսկ եթե գիշերելու կարիք չէր զգացվում, ապա այդ հյուրասիրությունը տևում էր մեկից մեկ ու կես ժամ:

Հարսհյուրերից յուրաքանչյուրին առտնձին մեկի տուն տանելն ապացույց էր տվյալ գյուղի ժողովրդի հյուրասեր լինելուն: Եթե մի տուն մի քանի հողի էին հրավիրվում, ուրեմն տվյալ գյուղացիք կծծի էին:

Ժրածայն նախատինք կարգավ օրինականությունը խախտող արճակցուն.

—Մո՛, շան լակոտ, խառակոնսցուց ընչի՞ ես անպատվում, ՚՛ր, որ նրանք չլենեն, մենք մեր քյոռ-թոփալ աղջիկներ ո՛ր ստղացուցենք:—Ապա դիմեց հարս տանողներին,—տարե՛ք, ախպեր, տարե՛ք մեր մարալ, բաժով-բոյով Մարան, շնախավոր ըլնի ծե, Մեղքյոնի պես թարանջա որ ունեք, էլմ էլ իկեք, Արճակ շեն տեղ ի, մեյն էլ կուտանք:

Այդ նույն թվականին արճակցիք են հառակոնիսցի հարս բերում: Հարսանեկան բոլոր հյուրասիրություններն անցնում են պատշաճ կարգով: Հարսնհյուրը գյուղից գուրս է գալիս առանց ծաղրելու ու ծաղրվելու: Արճակ գյուղի ճանապարհին են գտնվում հառակոնիսին պատկանող ջրաղացներից երկուսը: Ջրաղացպաններից մեկը, որ անցյալ հարսանիքի հարսհյուրերից մեկն էր եղել և դեռ չէր մոռացել իրենց ծաղրվելը, որոշում է վրեժխնդիր լինել, ուստի կանչում է.

—Առճակցի՛ք, շուտ մեռ մորից տյուս տարեք էար այլակերպ ախչկան, տարեք խասեք ծեր սնոր, էնտեղ նըստեք ծեր կլլոխ դըմիեք:

Ծաղրված արճակցիք հանգիստ պատասխանում են.

—Է՛լ, խառակոնիսցիք, տյուք ծեր ախչկանից եք խաբար, տուք ըսկի մեր լաճուց խարար չեք: Այլակերպ չէ, մեյ խին ցախավել էլ որ խարս տանենք մեր լաճու խամար, էլրմ մե խամար փառք ի:

ՏՂԱՐԱՆՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒՅՆԵՐԸ

Մենդկանի երկունքի ցավերը սկսվելիս, լինելը գիշեր, թե ցերեկ, տան սարեց կնոջ առաջին գործն էր լինում տնից հեռացնել անշահահասնելին ու աղամարդկանց, կանչել աղղական կամ հարկան կանանցից երկունքին կամ երեքին, ներանց, որոնց ծննդկանն է հոժարում, ասլա տատմորը:

Մենդկանի ձևորն էին տալիս թոնիր խառնելու երկաթե կեռասկուլի շիշը, երկու կին նրա թեփերից բռնած բալկեցնում էին տան մի զխից մյուսը: Պահպանվող օրենք էր ծննդկանին անդհատ բայկեցնելը, միայն երբևի՜ն-երբևի՜ն, երբ ցավերը դադար էին առնում, նստեցնում էին սթուրին: Մենդկանի շուրջը պետք է տիրեր կատարյալ լուսթյուն:

Աղատվելուց հետո, ծննդկանին զգուշ հասցրնում էին իր անկողինն ու պահեցնում, անմիջապես ասին կին դնում որե՛կ հին լաթի վրա լցված տար ու մաղված մոխիր և սկսում զգալով խմեցնել յուղի, փոխինդի ու շաքարի խառն շառչիկի ախտավր:

Նորածինն լողացնելուց հետո, տատմերը նրա ամրադ մաշկին ուղ էր ցանում և առավելապես ուշադրությամբ՝ ականջների ետևները, ուրբերի ու թևերի հոգածությունը, աղղրների արանքներն ու թևառակները, պարտություն ու դնում ծննդկանի կողքին:

Մանկանը կերակրում էին ծնվելուց 12—14 մամ հետո, իսկ երկրորդ անգամվա լողացնելը հետաձգում էին երեք օրով: Մենդկանին կերակրում էին սննդաբար ու զարմար ուսելիքներով, բայց ոչ երբևի՜ մսեղենով: Տակի մոխիրը սրբ երկու անգամ փոխում էին: Տատմերն իր սյցեկությունները շարունակում էր, քանի դեռ ծննդկանը լրիվ չէր առողջացել:

Կնուկ: Մինչև նորածնի մկրտությունը տատմերը համարվում էր հաբամ (կեղտոտություն): Նա չդնար է խմոր հունցեր, կարած հավաքեր, հորելու համար պատրաստվող ժածկեր կամ սանիրը սեղմեր պատուկների մեջ: Մի խոսքով, ձեռք չպիտի տար այն ուսելիքներին, որոնք ընդհանուր ընտանիքի սննդամթերքի համար էին:

Երեխային մկրտում էին ծնվելուց ութից ասան օր հետո: Մկրտության օրն ընթանալիքում կնքաճաշի պատրաստություն էին առնում: Հրավիրում էին քավորին (քավորը առհմական էր լինում, նոր քավոր կանչելու սովորություն չկար), նվեր տալով նրան մի դույզ գուլպա: Մկրտող քավորը հաճախ լինում էր պատանի:

Ժամասացության պահին նորածնի ընտանիքի մի քանի անդամներ, քավորը՝ մանկան բարորդ գրկած, ինչպես և տատմերը գնում էին եկեղեցի՝ իրենց հետ տանելով և տաք ջուր:

Մկրտված նորածնին տատմերը բարորդում ու դնում էր քավորի գիրկը, որն իր նոր սանիկին տուն էր հասցնում և հանձնում սանամորը: Կնքաճաշին դալիս էին մասնակցելու մոտիկ հարեանները, աղղականները, քահանան ու ժամհարը: Քավորը, գնալուց առաջ սանիկի բարորդի վրա էր դնում որոշ դումար՝ ընծա:

Կնուկից հետո, թե՛ ծննդկանն էր մաքրությունված, թե՛ տատմերը: Նորածնին լողացնում էին երեք օր հետո: Այդ լողացումը կոչվում էր մեռնից հանել: Նորածնին ալդ օրը լողացնում էին մաքուր չոգթրիկի մեջ և ջուրը թափում էին կալորը, որ մեռնոտա ջուրը չկոխկրտվեր: Նորածնին մեռնից հանելուց հետո տատմերը դադարեցնում էր իր ամենօրյա այցը մորը և մանկանը: Տատմորը խալաթ էին առնում՝ նայած նորածնի ընտանիքի առատաձևունության՝ մի յաղմայից մինչև մի դույզ սուլ: Չունեորները երբևի՜ն ոչինչ չէին տալիս:

Դրանից հետո նորածնին արդեն դնում էին օրորոցը և սակը թոնրում բոված հող փոխում ու ամեն օր լողացնում:

Քառասունվից հանելը: Քառասունքը պահելու կանոնը հետևյալն էր՝ ծննդկանը քառասուն օր չպետք է արեի առաջ երևար, իսկ քառասունը օրն իր հարազատների ուղեկցությամբ՝ դնար եկեղեցի, ընդ որում, երեխան գրկին, Կնուկից լարեմաղթությունների տարափի ներքո՝ մոմ վառել, խորանում՝ քահանայի առջև ծնկի եկած օրհանք ստանալ և ասլա տուն վերադառնալ:

Սակայն բոլոր ծննդկանները չէին, որ հնարավորություն էին ունենում քառասուն օր ներս ու դուրս չանել: Նման մայրերի նորածնիներին առանց մոր էին տանում եկեղեցի քառասունքից հանելու: Եթե դուրս գալու, արևի երևալը չտեսնելու կանոնը շատերը ստիպված խախտում էին, առաջ քառասունքի մյուս կանոնները պահպանում էին, այն է՝ քառասուն օր սմունական տապալալումնել, սրեր մայր մոտենալուց մինչև հաջորդ արևածույր իրենց սնարի ճրագն անմար պահել, քառասուն օր մսեղեն չղործածել, նորածնին ամեն օր լողացնել ու արևի տակ չհանել:

ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍՆԵՐ

Հողեվարքն սկսելու դեպքում, լինել մանիկի, թե զատամյալ, կանչում էին քահանային՝ հույսը:

դուրսն տալու մեղքին: Մահանալուց անմիջապես հետո հավաքվում էին բարեկամ ու հարեւան: Ննջեցյալի անկողնու մոտից հեռացնում էին հարազատներին, ննջեցյալին դուրս տանում, կամի տախտակի վրա լողացնում: Մինչև այդ հասած էին լինում քահանան ու ժամհարր: Վերջինս մի քանիսի ուղեկցությամբ բերում էր նաև նաշ կոշված եկեղեցական պաադարակն ու ծածկոցները: Ննջեցյալին փաթաթում էին այդ ծածկոցներից մեկի մեջ, դնում նաշին, մյուսով ծածկում նաշը և քահանայի, բարեկամների ուղեկցությամբ ննջեցյալը տարվում էր եկեղեցի: Այնտեղ ժամհարը վառ ճրագ էր դնում ննջեցյալի սնարին ու դուրս էին դալիս, ննջեցյալին թողնելով իր պահապան հրեշտակների հետ: Իսկ տանը ննջեցյալի հաղուսան ու անկողինը, ներառյալ խսիրը, արդեն տալվում էր խորթանոց կամ մի այլ աչքից հեռու տեղ ու պահվում: Մեղքի անկողնի անդը խունկ էր ծխվում:

Մահացության դեպքում ոչ ոք չէր հրավիրվում: Դալիս էին ամենքն ու յուրաքանչյուրն իր ծառայությունն էր մատուցում: Նստում էին վշտահարների կողքին, որ նրանք մենակ չմնան, դրադեցնում էին նրանց միաբը, որ դոնե ժամանակավորապես դադարեն սգալ: Դա տեղում էր օրեր ու շաբաթներ, եթե ննջեցյալը այնպիսի տարիքի էր, որ խոր վիշտ էր պատճառել հաջողատներին:

Հաջորդ օրը նորից էին հավաքվում ննջեցյալի սուներ և եթե ննջեցյալը մանուկ էր կամ կին, ապա նրա պատանը կարելու և թաղելու էին դնում տարեց կանայք: Եկեղեցում մի պառավ կարում էր պատանը, նախօրոք ննջեցյալի քթածա-

կերն ու շուրթերի արանքը խունկ մտցնելով: Նաշի ետեք էլ՝ դերեղմանատուն, կանայք էին գնում ու թաղելուց հետո վերադառնում էին մեռելատուն: Իսկ եթե ննջեցյալը պատանյակ էր կամ տղամարդ, նաշին հետևողները և՛ տղամարդիկ էին լինում, և՛ տարեց կանայք:

Եթե ննջեցյալին թաղում էին պատարագով, ապա թագումից առաջ, եկեղեցում երեկոյան կատարվում էր հոգեհանգիստ՝ քահանայի և տիրացուների մասնակցությամբ, հաջորդ օրը, կեսօրին, պատանքը կարելուց հետո կատարվում էր պատարագ: Ննջեցյալին եկեղեցուց մինչև դերեղմանատուն տանում էին եկեղեցական լրիվ կազմով՝ ղեկստավորված և շարականներ երգելով: Պատարագով թաղվածի համար տրվող հոգեհանգիստ մոթվում էր եղ կամ կով՝ ըստ ննջեցյալի հիվանդ ժամանակ տված պատվերի: Հոգեհանգիստ մատուցելուց բացի, բաժանվում էր ըուրը տներին: Չտանելն էլ մեղք էր համարվում, մերժելն էլ:

Բոլոր դեպքերում էլ, հաջորդ օրը դնում էին խունկ ծխելու խունկ ծխելու էին դնում նաև մահվտն յոթերորդ օրը: Այդ օրը լվանում էին ննջեցյալի հանդերձն ու անկողինը: Հանդերձն այնուհետև բաժանում էին աղքատներին:

Քառասուններորդ օրը ննջեցյալի հարազատներին սդից հանելով էին ղրաղվում: Տարեց, թե երիտասարդ աղամարդկանց երեսն էին ածիլում, կանանց լողացնում, մայրամուտից առաջ դնում էին դերեղմանին այցելության՝ խունկ ծխում ու վերադառնում:

Ի դեպ, ննջեցյալի վրա արվող սուղը խիստ պուսպ էր:

ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌՏՆԻՆ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աչխացավ: Որպես ծխի ու փոշու մեջ աշխատողներ, Արևակի տարեց կանայք ամենից ավելի էին ենթակա աչքի տկարություն: Վաղուցվա սովորություն էր՝ տարեց կանայք իրենց մոտ ունենում էին կսկծացնող դեղափոշի, որ աչքին էին դնում աչքը ծարիրող աեղափոշի: Վերջինս սև, ոսկրե բարակ ու հղկված ձողիկ էր, որ պատրաստում ու վաճառում էին վանեցի արհեստավորները:

Արձակցի հարուստ ու տոհմիկ Մինտսի աման ավաղուհին աչքի հեքիմ էր: Աչքի հեքիմությունը

նրա հորենական տոհմից էր դալիս, և նա աղջիկ ժամանակ մորից սովորել էր ու ծերության հասակում սովորեցնում էր իր արդեն թոռաեք հարսին: Դեղորայքի ցանկը՝ չորսից սովելի չէր՝ մի կտոր պղնձարջասպ (ջբամանիկ), քաշմիկ (ոչ մուգ դուլնի խիստ մանր ու տափակ սերմ, որ վաճառում էին Վանի խանութներում): Քյաշմիկը հատ-հատ շրթացնելով ու ասեղի ծայրով դուրս բերելով դրա աափակ ու դեղին միջուկը, հեքիմը դրանք որոշ ջերմության ենթարկելուց հետո, հավանդով փոշիացնում էր, ու դեղանյութը պատրաստ էր: Այա՛՝ ոասութ (կարմիր դուլնի փայլվուն դեղափոշի) և վերջապես՝ սիվտայ